

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ВОЄННОЇ ДОБИ

Д. Алексєєва-Процюк (Київ)

ТРУДОВЕ ВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В СРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна увійшла в історію як планетарна трагедія, що призвела до величезних людських, матеріальних та культурних втрат. Серед численних категорій її жертв окреме місце посідають військовополонені та інтерновані. Лише під владою Німеччини в 1941–1945 рр. перебувало понад 5,7 млн радянських бранців, із яких, за різними даними, загинуло від 3,3 до 4 млн осіб. У свою чергу, СРСР полонив понад 4 млн осіб, і на території Радянського Союзу опинився «табірний інтернаціонал» із представників більш як 30 національностей.

Актуальність даної статті полягає в тому, що не зважаючи на тематичне розмаїття публікацій, в яких висвітлюються різні аспекти військового полону на території СРСР, дотепер в історіографії бракує окремих досліджень, у яких предметом вивчення стали б особливості працевикористання військовополонених та інтернованих.

Метою є комплексний аналіз організації та особливостей функціонування системи трудового використання військовополонених та інтернованих на території СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Різні аспекти військового полону в СРСР досліджували іноземні дослідники Є. Бондаренко, І. Безбородова, В. Галицький, В. Гуркіна, А. Єпіфанова, М. Загорулько, А. Конасонова, К. Бернс, Д. Картельєрі, С. Карнер, Г. Кох, М. Ланг, А. Лемман, Е. Машке, В. Ратц, Х. Флейшхаккер та ін., а також українські вчені М. Баглікова, О. Буцько, М. Лобода, О. Потильчак, В. Сергійчук, А. Чайковський та ін.

Початок трудовому використанню іноземних бранців було покладено у 1939–1941 рр., коли у спеціально створених виробничих таборах органи Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС розмістили, утримували та визискували працю десятків тисяч інтернованих польських громадян.

Трудові ресурси колишніх польських військовослужбовців використовувалися обмежено на будівництві транспортної інфраструктури і в чорній металургії. Варто відзначити кілька моментів, характерних для сфери їх трудового використання у 1939–1941 рр. Нормативна база, що враховувала б специфіку працевикористання осіб зі статусом військовополонених, була практично відсутня. Віднісши бранців військового полону до відомчої компетенції НКВС уряд априорі створював передумови, за яких господарські інстанції звично отожднювали цей контингент (незважаючи на відмінний правовий статус) із в'язнями ГУТАБу. До того ж, через організаційні проблеми початкового періоду військового полону і відсутність досвіду роботи з цим контингентом в основу трудового використання поляків були покладені саме досвід і технології Головного управління таборів. Військовополонені для радянських господарників, які звикли до масового використання підневільної праці в'язнів, виявилися новим, захищеним міжнародними конвенціями, контингентом, для якого мали розроблятися окремі, специфічні умови та правила працевикористання.

Напад Німеччини примусив радянське керівництво змінити позицію як у питанні військового полону загалом, так і в деталях, що стосувалися використання трудового потенціалу полонених. Затвердивши постановою від 1 липня 1941 р. № 1798–800с нову редакцію «Положення про військовополонених»¹, РНК СРСР звернула увагу і на їх працевикористання. У розділі «Працевлаштування військовополонених» йшлося про те, що бранці рядового та унтер-офіцерського складу можуть залучатися до роботи «як у таборі, так і поза ним у промисловості та сільському господарстві СРСР». Конкретні інструкції щодо цього розробляло УПВІ НКВС СРСР. Військовополонені-офіцери до праці могли залучатися лише за особистої згоди. На працюючих розповсюджувалися постанови про охорону праці та робочий час, що діяли стосовно громадян СРСР, бранці мали забезпечуватися житлом, комунальними послугами, їм виплачувалася заробітна плата, з якої вираховувалися суми на утримання у таборі. Заборонялося використовувати військовополонених у районах бойових дій, а також для задоволення особистих потреб адміністрації місць утримання та інших в'язнів².

Наразі «Положення про військовополонених» передбачало лише можливість використання праці окремих категорій бранців. Про обов'язковість трудового використання військовополонених не йшлося. Як наслідок, пункти розділу визначали лише загальні принципи застосування праці військовополонених, а конкретне їх наповнення залежало від низки інструкцій та правил, що їх мав розробити апарат УПВІ НКВС.

Починаючи з другої половини 1942 р. в системі установ радянського військового полону почав застосовуватися принцип максимального використання робочих рук бранців. Відтепер їх залучення до різноманітних робіт планувалося на різних етапах полону. Навіть перебуваючи у фронтових таборах-розподільниках, військовополонені залучалися до праці. Про це, зокрема, йшлося у затвердженому НКВС СРСР 5 червня 1942 р. «Тимчасовому положенні про табори-розподільники НКВС СРСР для військовополонених». Серед основних завдань такого табору документ називав максимальне використання праці військовополонених на господарчих роботах і самообслуговуванні³.

Важливою умовою ефективного використання трудових ресурсів військовополонених було врахування їх фізичного стану. Значна частина бранців, які етапувалися з фронту до тилових виробничих таборів, були настільки виснажені, що не тільки не могли працювати, а й просто пересуватися без сторонньої допомоги. Серед полонених було багато пораних та хворих. Зважаючи на це, УПВІ НКВС СРСР 17 липня 1942 р. направило на місця директиву № 28/7309 «Про розподіл військовополонених на групи залежно від фізичного стану»⁴. Наразі встановлювалися чотири «групи працездатності». Бранці першої групи визнавались «практично здоровими» і могли використовуватися на тяжких роботах. Решта, які мали різні розлади здоров'я, поділялися на три групи: від придатних «до обмеженої фізичної праці» (група 2) — до інвалідів (група 4). Такому поділу відповідали чотири види робіт: тяжка фізична праця, фізичні роботи середньої тяжкості, легкі фізичні роботи та спеціальні роботи для інвалідів. Розподіл військовополонених за групами працездатності чотири рази на рік проводили створені з цією метою у таборах лікарсько-трудова комісії. Проте, зважаючи на гострий дефіцит робочих рук, директива передбачала і деякі винятки. Якщо повноцінних робочих рук бракувало, то дозволялося використовувати військовополонених 2-ї та 3-ї груп працездатності для виконання важких і середньої тяжкості робіт відповідно. Ще одне положення директиви стосувалося створення виробничих бригад. Такі бригади мали комплектуватись бранцями однієї групи працездатності. Військовополонених-медичних працівників директива дозволяла використо-

увати на роботах за фахом у табірних лазаретах. Вимагалось максимально залучати полонених саме на роботах за фахом⁵.

Як показала реальність, організувати ефективне трудове використання бранців у 1941–1942 рр. не вдалося. Причинами цього була їх малочисельність, високий рівень захворюваності та смертності, а головне — небажання радянського керівництва вирішувати ці проблеми в умовах триваючого стратегічного наступу німецького Вермахту. Прямим наслідком такого ставлення до проблеми виявилася відсутність нормативної бази, яка б деталізувала ухвалені раніше положення, що стосувалися експлуатації полонених.

Якісні зрушення в організації праці військовополонених почали відчуватися лише в 1943 р. Перемога під Сталінградом та перехід стратегічної ініціативи до Червоної армії прискорили та наповнили потік військовополонених до тиллових виробничих таборів. У визволених районах розгорталися відбудовчі роботи, що потребували великої кількості робочих рук. Однак на початок 1943 р. органами УПВІ НКВС так і не було розроблено директивних документів, що детально регулювали специфіку трудового використання військовополонених. Як наслідок — продуктивність праці у трудових таборах залишалася вкрай низькою, а становище бранців (через спричинені війною обмеження у харчуванні, медичному та побутовому обслуговуванні, зловживання табірної адміністрації) — жалюгідним. Ще однією причиною того, що радянське керівництво змінило своє ставлення до проблеми трудового використання бранців, стало різке зростання витрат на утримання спецконтингенту, кількість якого невідмінно зростала. Якщо у 1939 р. з союзного бюджету на утримання таборів виділялося 20 млн крб, то в 1943 р. — майже 215 млн⁶.

Ясна річ, що в умовах війни утримувати великі контингенти військовополонених, не маючи від них віддачі, для будь-якого уряду було неприпустимим марнотратством. У цих умовах цілком логічним кроком виглядало б переведення всіх тиллових виробничих таборів для військовополонених на самозабезпечення. Проте зробити це можна було лише в разі зміни ставлення адміністрацій таборів до своїх бранців, покращення умов їх утримання, харчового та медичного забезпечення. 16 березня 1943 р. з'явилася директива НКВС «Про покращення санітарно-побутових умов утримання військовополонених у таборах»⁷. Поряд із заходами, спрямованими на покращення фізичного стану бранців, вона вимагала: «Використання військовополонених на фізичній роботі допускати лише у суворій відповідності з їх фізичним станом, ... заборонивши використовувати ... придатних до легкої та середньої фізичної праці на тяжких фізичних роботах... Забезпечити військовополоненим обов'язковий восьмигодинний безперервний відпочинок для сну, усунувши для цього всі зайві далекі переходи до місця праці, а також за рахунок чіткішої організації видачі харчування, прискорення ранкового розводу та вечірньої перевірки»⁸.

Щоб виправити ситуацію й покращити стан трудового використання військовополонених, 6 квітня 1943 р. наказом № 00675 було оголошено директиву начальника УПВІ НКВС СРСР «Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів»⁹. Цей відомчий акт відрізнявся передусім своєю ґрунтовністю. Як видно з документу, перед управліннями таборів ставилися три основні завдання: ізоляція військовополонених, збереження їх як робочої сили та організація трудового використання. Він враховував усі особливості трудового використання бранців, починаючи від облаштування табору, режиму утримання, карантину та медичного огляду контингенту, визначення груп працездатності і закінчуючи забезпеченням правильної організації праці, харчового й побутового постачання військовополонених, тривалості робочого дня тощо. Доправлені на господарські об'єкти бранці одразу ж розміщувалися в таборах НКВС, їм категорично заборонялося спілкування з

іншими в'язнями та цивільним населенням. Новоприбулі проходили обов'язковий 21-денний карантин й обстеження лікарсько-трудовими комісіями. Останні, як ми вже знаємо, встановлювали групу працездатності кожного бранця, визначали відповідний їй характер роботи, норму виробітку тощо. Одночасно проводився облік усіх військовополонених за їхнім фахом. Директива зобов'язувала табірне начальство забезпечити бранцям нормальні побутові умови, повне харчування відповідно до норми, 8-годинний робочий день, 4 вихідних на місяць і безперервний нічний відпочинок не менше 8 годин. Дозволялося під час виконання робіт на посади десятників і бригадирів призначати полонених¹⁰.

Трудове використання військовополонених мало відбуватися на основі угоди між табірним підрозділом і господарським органом, форма якої була затверджена наказом по НКВС СРСР № 00675 разом із вищезгаданою директивою¹¹. За формою такої типової угоди окремо взяті табори мали укладати договори з тими підприємствами, що застосовували працю їхнього контингенту. Трудові угоди набували чинності лише після затвердження в апараті УПВІ НКВС СРСР. При цьому режим утримання, норми харчування, засоби заохочення та покарання, а також інші заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці, відновлення та збереження працездатності військовополонених визначалися директивою саме як прерогатива УПВІ. Всі розрахунки за роботи, що виконувалися полоненими, мали здійснюватися лише з таборами НКВС. Будь-яка пряма оплата праці, чи навіть додаткове харчове забезпечення поза адміністрацією табору, заборонялися. Таким чином, директива від 6 квітня 1943 р. остаточно закріпила всі права на володіння і розпорядження військовополоненими, їх працею і, зрештою, життям за органами УПВІ НКВС СРСР. Господарські ж органи — підприємства, установи, організації — виступали лише в якості «орендарів» дешевих робочих рук (і не більше) з усіма наслідками з цього наслідками.

В кінці 1944 р. в системі УПВІ НКВС СРСР були створені режимні табори для військовополонених. Хоча основним завданням режимних таборів вважалося забезпечення надійної ізоляції утримуваного контингенту та створення умов, що виключали б будь-яку можливість втечі, керівництво НКВС не забувало і про доцільність його трудового використання. Ці питання знайшли висвітлення у згаданому вище «Положенні про режимні табори НКВС для військовополонених». Документ містив спеціальний розділ — «Трудове використання військовополонених». Навіть побіжне ознайомлення з його змістом дозволяє пересвідчитись — умови і режим праці, створені для «мешканців» цих таборів, були значно гіршими за ті, що існували у звичайних стаціонарних трудових таборах військовополонених. Ось лише кілька штрихів. Робочий день військовополонених мав тривати 12 годин, причому передбачалися нічні роботи. Зона виконання робіт ретельно огорожувалася, охоронялася, а самі бранці піддавалися обшуку. Про оплату їхньої праці не йшлося. Щодо обмежень і заборон, а також заходів покарання, то вони займали не один десяток позицій згадуваного «Положення...»¹². Саме у випадку з режимними таборами влада повною мірою використала досвід трудової експлуатації в'язнів ГУТАБу.

З часом сфера використання праці військовополонених постійно розширювалася, в неї включалися все нові і нові галузі, які мали власну специфіку і були особливо важливими для успішного ведення війни. Часто виходило так, що існуючі відомчі нормативні акти НКВС у сфері регулювання праці бранців не забезпечували її ефективності. Виникла необхідність розробки комплексних спільних нормативних документів НКВС і зацікавлених у використанні праці військовополонених наркоматів та відомств. Зокрема, 23 лютого 1945 р. з'явився спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР В. Вахрушева та наркома внутрішніх справ СРСР (від НКВС підписав його заступник Л. Берії

В. Чернишов) № 76 (сс/ 00232) «Про покращення трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля». Появу наказу спричинили результати перевірки, що виявили факти незадовільного застосування праці військовополонених на шахтах наркомату вугільної промисловості. Наказ зобов'язував начальників комбінатів, управляючих трестами, шахт та керівників інших підприємств наркомату, де використовувалася праця військовополонених, «взяти до неухильного виконання» «Інструкцію з трудовому використанню військовополонених на підприємствах Наркомвугілля»¹³. Практика закріплення окремих таборів за цілими галузями економіки зберігалася.

У зв'язку зі зростанням обсягів роботи в січні 1945 р. Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР було реорганізовано в Головне управління (ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися структурні зміни і на місцях. Так, у складі НКВС Української та Білоруської РСР було створено управління (УПВІ НКВС УРСР, БРСР), а в складі управлінь НКВС країв та областей, на території яких знаходилися табори, — відділи та відділення (ВВІ УНКВС). Статус, структура, завдання цих підрозділів системи ГУПВІ НКВС СРСР були визначені «Тимчасовим положенням про управління (відділ, відділення) НКВС союзних і автономних республік та УНКВС країв та областей у справах військовополонених і інтернованих». Відповідний наказ з'явився 27 лютого 1945 р.¹⁴. Цікавою передусім є та частина документу, де йдеться про функції управлінь, відділів та відділень щодо забезпечення трудового використання військовополонених. До таких були віднесені: ведення переговорів із господарськими органами з питань трудового використання полонених та інтернованих, розгляд та затвердження місцевих угод таборів військовополонених та ОРБ із підприємствами та організаціями, перевірка дотримання їх умов сторонами, контроль правильності організації виробничих бригад, організація технічного навчання військовополонених, нагляд за їх забезпеченням спецодягом та інструментом, інструктажу з техніки безпеки, подання до ГУПВІ НКВС СРСР звітності з трудового використання контингенту¹⁵. Перелік функцій цих структурних підрозділів свідчить — жодної самостійної ролі в структурі ГУПВІ НКВС вони не відігравали, лишаючись виконавчими ланками системи. Найважливіша ж функція виділення робочої сили цілком залишалася прерогативою ДКО, РНК СРСР і ГУПВІ НКВС. На долю ж низових ланок припадало тільки право самостійного використання бранців на роботах всередині республіки (області, краю) і лише з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу її центром.

Із розширенням обсягів відбудовних робіт та збільшенням числа військовополонених органам ГУПВІ НКВС СРСР доводилося вирішувати чимало поточних завдань. Одним з них було забезпечення ефективного використання бранців у зимовий період. В умовах суворих зим 1943–1945 рр. їх продуктивність праці суттєво знижувалася. Причиною цього були не лише кліматичні чинники, а й відсутність теплої одягу, холод в неопалюваних табірних бараках, що неминуче призводило до обморожень, підвищеної захворюваності і смертності. Зважаючи на це, УПВІ (ГУПВІ) НКВС неодноразово намагалося нормувати застосування праці військовополонених взимку. У черговий раз це було зроблено 27 січня 1945 р. директивою № 10 наркома внутрішніх справ «Про порядок трудового використання військовополонених у зимовий період». У документі вимагалося забезпечити максимальний вихід на роботи військовополонених, які мають теплий одяг. Ті ж, хто були ним не забезпечені, мали працювати в закритих приміщеннях. Адміністрації таборів зобов'язувалися застосувати всі засоби «для недопущення випадків обморожень»¹⁶. На підвищення ефективності трудового використання полонених був спрямований і наказ НКВС № 35 від 8 березня 1945 р. «Про необхідність дотримання суворого розпорядку дня»¹⁷.

Остання воєнна весна і відчуття неминучого краху нацистської Німеччини робили справу залучення трудового потенціалу військовополонених особливо нагальною. Підтвердженням цього є наказ НКВС № 43 від 19 березня 1945 р. «Про організацію трудового використання військовополонених у весняно-літній період». Комісар держбезпеки 2-го рангу С. Круглов вимагав від підлеглих забезпечення «фізичного оздоровлення військовополонених» і використання «на підприємствах госпорганів не менше 80% чисельності трудового фонду». В наказі має місце пряме попередження начальникам таборів про особисту відповідальність за «невикористання в подальшому фізично здорового контингенту на роботах ... у межах нормативної потреби...»¹⁸.

Ще однією важливою стороною організації трудового використання військовополонених на завершальному етапі війни була «воєнізація» їх контингентів. 16 квітня 1945 р. з'явився наказ НКВС № 00311 «Про формування відділень, взводів, рот і батальйонів із числа військовополонених, які утримуються в таборах НКВС». «З метою підвищення якості праці на виробництві та зміцнення дисципліни військовополонених у таборах, — зазначалось в ньому, — ... існуючу внутрішню організацію в таборах у вигляді робочих бригад, старших бараків і т. д. реорганізувати і організувати військовополонених у такі підрозділи: відділення, взвод, рота, батальйон, пристосувавши цю організацію інтересам виробництва»¹⁹. На думку влади, саме військова дисципліна, до якої звикли колишні солдати і офіцери (особливо німецькі військовополонені), мала стати ще одним чинником у підвищенні ефективності трудового використання бранців. З іншого боку, при організації трудового використання контингенту враховувались і психологічні особливості військовополонених: звичка до строю, статутних команд, одностроїв тощо²⁰.

Із розгромом Німеччини та закінченням війни, змінювалися стратегічні завдання держави, а відтак, неминуче мали змінитися політичні і правові акценти використання трудового потенціалу військовополонених. Відтепер питання відбудови зруйнованого війною господарства країни ставали першочерговими. Проблеми ж залишалися старі — гострий брак робочих рук та низька продуктивність праці полонених.

4 червня 1945 р. ДКО на своєму засіданні ухвалює постанову № 8921сс «Про заходи з трудового використання військовополонених і матеріально-технічного забезпечення таборів для військовополонених», якою зобов'язує органи НКВС переглянути існуючі нормативні документи, що стосувались їх залучення до праці, з метою підвищення його ефективності. 2 липня 1945 р. Л. Берія затверджує директиву № 107 «Про трудове використання військовополонених у таборах НКВС»²¹, а дещо пізніше — 28 серпня 1945 р. — директиву № 147 «Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених»²². Витримані в суворому тоні, ці документи вимагали від органів ГУПВІ та господарських інстанцій «забезпечити використання на роботах всіх без винятку придатних до праці військовополонених», примусити їх виконувати державні норми виробітку, застосовуючи для цього як заходи адміністративного впливу, так і заохочувальні. Кожній режимній установі ставилося в обов'язок виконання фінансових планів і «максимально можливе покриття витрат на утримання військовополонених». Категорично заборонялося безоплатне виконання будь-яких робіт за рахунок контингенту, а органи НКВС мали розглядати залучення бранців до праці як найважливіше завдання²³. У директиві № 147 керівництво НКВС пішло ще далі. «З метою залучення максимальної кількості військовополонених ... до трудового використання» пропонувалося використовувати на роботах навіть ослаблених військовополонених (за виключенням хворих на дистрофію і вкрай слабких). При цьому кількість бранців, залучених до праці за межами табору, мала бути не

меншою 80%. Тим самим керівництво НКВС вимагало від табірної адміністрації забезпечити виключну експлуатацію військовополонених, причому на основі максимальної самоокупності їх утримання.

Відверто силова позиція у питанні про трудове використання в'язнів війни була вигідною з фінансово-економічної точки зору, водночас вона суперечила міжнародним правовим актам з питань військового полону. Недарма вже директива № 155 «Про зміну директиви НКВС СРСР № 147–1945 р. «Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених» від 13 вересня 1945 р. знову заборонила використовувати на роботах хворих і ослаблених бранців. Для працездатних військовополонених другої групи (групи «В») тривалість робочого дня на легких фізичних роботах встановлювалася не більшою за 6 годин. Норма виробітку при цьому зменшувалася на 50%, а харчовий пайок залишався сталим²⁴. Крім усього цей відомчий акт був і певним символом — передусім щодо зміни пріоритетів та остаточної перемоги раціональної позиції в політиці працевикористання бранців над недалекоглядністю та споживацькою психологією. Як показав час, таке нерозпорядливе і байдуже ставлення щодо трудового фонду військовополонених вдалося побороти лише у повоєнний період.

¹ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ДА МВС України). — Ф. 45, оп. 1, спр. 162, арк. 23.

² Там само. — Ф. 45, оп. 1, спр. 162, арк. 23–26.

³ Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. — Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарева. — М., 1996. — С. 55.

⁴ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Док. и матер. / Под. ред. проф. М. М. Загоруйко. — М., 2000. — С. 548–550.

⁵ Там же.

⁶ Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.): Монография. — К., 2002. — С. 642.

⁷ Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. — С. 81–83.

⁸ Там само. — С. 83.

⁹ ДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 110, прим. 29.

¹⁰ Там само. — Арк. 3–4 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 5–8 зв.

¹² Там само. — Спр. 162, прим. 36. арк. 42–44.

¹³ Там само. — Спр. 135, прим. 47. арк. 1, 2.

¹⁴ Там само. — Прим. 23. арк. 1.

¹⁵ Там само. — Арк. 4, 4 зв.

¹⁶ Там само. — Спр. 144, прим. 6. арк. 1.

¹⁷ Там само. — Прим. 18. арк. 1.

¹⁸ Там само. — Прим. 24. арк. 1, 1 зв.

¹⁹ Там само. — Спр. 162, прим. 61. арк. 1, 2.

²⁰ Чайковский А. С. Назв. праця. — С. 348.

²¹ ДА МВС України. — Ф. 45, оп. 1, спр. 144, прим. 50, арк. 1.

²² Там само. — Спр. 144, прим. 67. арк. 1.

²³ Там само. — Прим. 50, арк. 1.

²⁴ Чайковский А. С. Назв. праця. — С. 349.